

ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการศึกษาตามหลักไตรสิกขา

An Analytical Study of The Education Process

Based on The Threefold Training (Ti-sikkhā)

ประจัน ปัญโญ

Prajin Panyo

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus

ประสิทธิ์ ชาระ

Prasit charra

มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน

Rajamangala University of Technology Isa

Corresponding Author, E-mail: Panyo-2535@gmail.com

บทคัดย่อ

หลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ทำให้ความประพฤติทางกายและจิตใจได้ผ่านหลักวิธีปฏิบัติที่เรียกว่า อริยมรรคไปด้วย คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ สัมมากัมมันตะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ซึ่งรวมลงในไตรสิกขา หลักไตรสิกขานี้ยังเป็นการดำเนินสู่เป้าหมายแห่งความเป็นอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ สำหรับตัวชีวิตการศึกษานั้นใช้หลักภาวนา 4 ด้าน คือ ภาวนากาย ภาวนาศีล ภาวนาจิต และภาวนาปัญญา หากปฏิบัติครบบริบูรณ์จึงชื่อว่าผู้จบการศึกษาที่เรียกว่า พระอเสขบุคคล

พระพุทธองค์ทรงให้การศึกษาด้วยพระองค์เอง ระยะเวลาทรงวางรูปแบบการศึกษาด้วยการให้พระอัครสาวกเป็นผู้ให้การศึกษ ต่อมาจึงส่งเสริมให้สมาชิกสงฆ์ได้รับประโยชน์ในส่วนของตน ด้วยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา มีการจัดสภาพให้เอื้อต่อการศึกษาแก่หมู่พระภิกษุ เช่น ให้อุปัชฌาย์และอาจารย์ เป็นต้น

บุคคลเหล่านี้ คือ ผู้ที่มุ่งมั่นในการพัฒนาตนอยู่แล้ว จนบางคนมีศักยภาพสูงที่สามารถแสดงธรรมแก่บุคคลอื่นได้และเป็นเอตทัคคะ ที่เป็นอริยบุคคลจำนวนมาก สังคมสงฆ์เบื้องต้นคอยค้ำจุนให้กับพุทธบริษัทอื่น ๆ สามารถขับเคลื่อนพัฒนาไปด้วยกันโดยการอิงอาศัย ซึ่งกันและกันอย่างมีคุณภาพ เพื่อพัฒนาให้เกิดประโยชน์และเข้าใจหลักความจริงของโลกและชีวิตด้วยปัญญา โดยมี

เป้าหมายในประโยชน์ 3 ประการ คือ 1) ประโยชน์สุขของชีวิตในปัจจุบัน 2) ประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไป อันได้แก่หลักประกันชีวิตในภพหน้า และ 3) ประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมาตม์) คือ พระนิพพาน

คำสำคัญ: ศึกษาวิเคราะห์, กระบวนการศึกษา, หลักไตรสิกขา

Abstract

Adhisīla-sikkhā (training in higher morality), Adhicitta-sikkhā (training in higher mentality) and Adhipaññā-sikkhā (training in higher wisdom). Physical and mental behaviors have been accomplished by the Noble Eightfold Paths; Right View, Right Thought, Right Speech, Right Action, Right Livelihood, Right Effort, Right Mindfulness, and Right Concentration, which are included in the Threefold Training. Furthermore, the implementation of the essences of Threefold Training leads to the state of noble ones; Sotāpanna (Stream-Enterer), Sakadāgāmī (Once-Returner), Anāgāmī (Non-Returner) and Arahanta (the Worth one). For this educational indicator, the process of study on the Threefold Training (Ti-sikkhā) can be conducted by 4 developments: Kāya-bhāvanā (physical development), Sīla-bhāvanā (moral development), Citta-bhāvanā (emotional development) and Paññā-bhāvanā (wisdom development). In case one who performs the fullness is called “Asekha” (the adept).

This is considered to promote the monastic society to benefit in its part by following the Threefold Training. The status of educational support for the monks, i.e., the preceptor observance and the teacher observance has been treated. The practical education process based on the Threefold Training of the four assemblies of Buddhists was a way of life that was strong in the Buddha’s lifetime. These individuals were committed to their own development and could teach the Dhamma to others as well. Many were noble ones and some of them were well-appointed as specialists. The Sangha Society was formerly dedicated to supporting other assemblies of Buddhists so that they could be propelled together by equality of one another. Last, the benefits of understanding the truth of the world and life in Buddhism can be classified into three categories: the virtues conducive to benefits in the present

(Dīṭṭhadhammikāttha-dhamma), the virtues conducive to benefits in the future (Samparāyikattha-dhamma), and the highest benefit or Nibbāna (Paramattha-dhamma).

Keywords: Analytical Study, the Education Process, Threefold Training (Ti-sikkhā)

บทนำ

ความหมายของไตรสิกขา

คำว่า ไตรสิกขา แยกออกเป็น 2 ศัพท์ คือ ไตร+สิกขา หรือศึกษา ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้ให้ความหมายของคำว่า ศึกษา มาจากภาษาสันสกฤตว่า ศึกษา และมาจากบาลีว่า สิกขา แปลว่า การเล่าเรียน ฝึกฝน และอบรม ไตรสิกขา มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤต ไตร หรือ ตรี ตรงกับภาษาบาลีว่า ติ แปลว่า สาม แจกได้ทั้ง 3 ลิงค์ ปุงลิงค์ ฝ่ายพหูพจน์ เช่น ตโย (ขนา) อันว่า คนทั้งหลาย 3 อิตถิลิงค์ เช่น ติสโส (อติถโย) อันว่า หญิงทั้งหลาย 3 นปุงสกลิงค์ เช่น ติณิ (จีวรรานิ) อันว่า จีวรทั้งหลาย 3 (บุญสืบ อินสาร, 2555: 341) ในพระไตรปิฎกกล่าววว่า วีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ 7 ประการ สำเนียงแล้วในไตรสิกขา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 17 ข้อ 76: 115) หมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, 2539: 179)

หลักของไตรสิกขาที่มีในพระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค และอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต กล่าวไว้ ดังนี้ 1) อธิศีลสิกขา ศึกษาในศีลอันยิ่ง 2) อธิจิตตสิกขา ศึกษาในจิตอันยิ่ง 3) อธิปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญาอันยิ่ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 11 ข้อ 305: 196) คำว่า ไตรสิกขา หมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา อธิบาย การกระทำทางกายสุจริต คือ ศีล ความตั้งใจมั่น มั่นคงในจิตใจอารมณ์ควบคุมได้ไม่หวั่นไหว คือสมาธิ และความรอบรู้ในสังขารของชีวิต คือ ปัญญา มีการจัดหมวดหมู่ ไตรสิกขา ไว้ ปรากฏในหลักคำสอนสำคัญยิ่งคือ โอวาทปาฎิมกข์ ความว่า การไม่ทำบาปทั้งปวง (ศีล) การบำเพ็ญกุศล ความดี ให้ถึงพร้อม (สมาธิ) และการชำระจิตให้ขาวรอบ สะอาด สว่าง สงบ (ปัญญา)

คำว่า ไตรสิกขา เป็นการศึกษาเพื่ออบรม กาย วาจา และจิตใจของตนให้เจริญในธรรม ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังที่ พระสารีบุตรได้แสดงอรรถาธิบายวัตถุประสงค์เพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสว่า

1. เพื่อไม่ประพฤติผิดทางกาย วาจา ใจ เพราะรู้ในเหตุที่ทำให้ประพฤติผิดนั้น
2. เพื่อละเมถุนธรรม เพราะรู้ว่า เป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมยศและเกียรติของสมณะ
3. เพื่อกำจัดราคะในรูป เสียง กลิ่น รส และผัสสะ
4. เพื่อทางแห่งญาณ เพราะรู้เหตุแห่งความลึกลับสงสัยว่าเกิดจากสิ่งที่น่าปรารถนา และสิ่ง

ที่ไม่ปรารถนา

5. เพื่อกำจัดมลทินของตน คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณ มิจฉาวิมุตติ เพราะได้สมาทานไตรสิกขาจึงมีสมาธิ มีสติ มีปัญญาที่รักษาตน (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม29 ข้อ10: 50)

คำว่า ไตรสิกขา ในพระไตรปิฎกได้ให้ความหมายไว้ว่า ภิกษุเล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม ถือปฏิบัติเป็นผู้อยู่ป่าเป็นประจำ ถือปฏิบัติเป็นผู้ฉันอาหารบิณฑบาตเป็นประจำ ถือผ้าบังสุกุลคือผ้าที่เขาทิ้งแล้วเอามาซักเอามาข้อมทำเองเป็นประจำ มีผ้าแค่ 3 ผืนเป็นประจำ เป็นต้น ก็ชื่อว่าศึกษา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม29 เล่ม409: 285) คือศึกษาเรื่องไตรสิกขา และพระพุทธองค์ตรัสว่า การศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นการศึกษาที่ยอดเยี่ยม ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมศึกษาศิลปะเกี่ยวกับช้างบ้าง ม้าบ้าง รถบ้าง ธนูบ้าง ดาบบ้าง หรือศึกษาศิลปะชั้นสูงชั้นต่ำ ย่อมศึกษาต่อสมณะหรือพราหมณ์ผู้เห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด ภิกษุทั้งหลาย การศึกษานี้มีอยู่ เราไม่กล่าวว่า ไม่มี ก็แต่ว่าการศึกษานั้น เป็นการศึกษาที่เลว... ภิกษุทั้งหลาย ส่วนผู้มีศรัทธา ตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีศรัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษา อธิศีลบ้าง อธิจิตบ้าง อธิปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่พระศาสดาประกาศแล้ว การศึกษานี้ยอดเยี่ยมกว่า การศึกษาทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย... เพื่อทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีศรัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษาอธิศีลบ้าง อธิจิตบ้าง อธิปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่พระศาสดาประกาศแล้วนี้ เราเรียกว่า สิกขานุตตริยะะ

คำว่า ไตรสิกขาคือ หมายถึง การพัฒนามนุษย์ให้ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้อง เป็นการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตน คือ สิกขามรรคกับสิกขาจึงประสานเป็นอันเดียวกัน เมื่อมองในแง่อริยสัจ 4 ก็เป็นอริยมรรค คือ วิถีชีวิตอันประเสริฐ เมื่อเป็นมรรคก็ดำเนินก้าวหน้าไปสู่จุดหมายโดยกำจิตสมุทัยให้หมดไป ช่วยให้เราใช้ชีวิตที่ขึ้นกับอวิชชา ตัณหา อุปทาน น้อยลงไป ไม่อยู่ใต้อำนาจครอบงำของมัน พร้อมกับที่เรามีปัญญาเพิ่มขึ้น และดำเนินชีวิตด้วยปัญญามากขึ้นตามลำดับ

เนื้อเรื่อง

การศึกษาในพระพุทธศาสนา

การศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นการศึกษาที่เป็นไปเพื่อฝึกตนพัฒนาตนในการยกระดับจิตใจให้สูงขึ้น มีตั้งแต่ระดับพื้นฐานหรือระดับเบื้องต้น ระดับปานกลาง และระดับสูงซึ่งเป็นการพัฒนาทั้งในด้านร่างกาย และจิตใจไปพร้อม ๆ กัน การศึกษาในพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ เรียกว่า ธุระ (งานที่ต้องรับผิดชอบ หรือกิจในพระศาสนาที่ต้องทำ) มีดังนี้

1. คันถุระ ธุระฝายคัมภีร์ ธุระคือการเรียนรู้คัมภีร์ การศึกษาปริยัติธรรม (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546: 26) ธุระในพระพุทธศาสนา ล้วนแล้วแต่เกี่ยวกับการศึกษาทั้งสิ้น แม้ผู้ที่เข้าไปบวชในพระพุทธศาสนาแล้วหากมีความเกียจคร้านต่อการศึกษา การที่จะไปคบค้าสมาคมกับหมู่บัณฑิตย่อมเข้าหาได้ยาก ดัง ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปาทาน พระสารีบุตรกล่าวว่

บุคคลผู้มีความปรารถนาเลวทราม เป็นคนเกียจคร้าน ละความเพียร มีการศึกษาน้อย ไม่มีมารยาท อย่าได้มาสมาคมกับข้าพระองค์ในที่ไหน ๆ สักครวเลย

ส่วนบุคคลผู้มีการศึกษามาก มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีในศีลทั้งหลาย หมั่นประกอบความสงบทางใจ ขอจงมาดำรงอยู่บนศีรณะของข้าพระองค์เถิด (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 24 ข้อ 365-366: 56-57) เป็นการบอกให้รู้ว่า บุคคลผู้มีความเพียรในการศึกษาเอาใจใส่ ไม่ปรารถนาในทางที่เลวทราม เป็นผู้เอาธุระในการศึกษามากการที่จะไปคบค้าสมาคมกับบัณฑิตย่อมเข้าหาได้ง่าย เพราะการศึกษาในพระพุทธศาสนา คือการศึกษาเรื่องความประพฤติที่เป็นศีล เพื่อเป็นใบเบิกทางนำตนไปสู่ความมั่นคงแห่งจิตยิ่ง ๆ ขึ้นไปที่เรียกว่า อธิศีลสิกขา ที่ควบคู่กับการปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอไม่วางธุระต่อหน้าที่ของตน

2. วิปัสสนาธุระ ธุระฝายเจริญวิปัสสนา กิจด้านการบำเพ็ญภาวนา หรือเจริญกรรมฐาน อันรวมทั้งสมณะที่เป็นเบื้องต้น ซึ่งเรียกรวมเข้าไว้ด้วยโดยฐานมีวิปัสสนาเป็นส่วนสำคัญ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551: 66) วิปัสสนาธุระนี้เป็นกิจธุระในการศึกษาเพื่อบำเพ็ญเพียรภาวนา หรือเจริญกรรมฐานทาง เป็นการศึกษาที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องทั้งรูปธาตุ และนามธาตุ รูปธาตุ คือศึกษามหาภูตรูป 4 ในร่างกายให้เห็นแจ้ง ดังพระสารีบุตรกล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่มหาภูตรูปทั้ง 4 ไม่ใช่สัตว์ว่า “อาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้อ อาศัยหนัง อากาศที่ล้อมรอบ ถึงความนับว่ารูป” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 12 ข้อ 306: 338) และจิตใจ คือ นามธรรมที่เสพเสวยปรุงแต่งรูปและแม้กระทั่งปรุงแต่งนามของตนด้วยประการต่าง ๆ เป็นต้น

วิปัสสนาธุระนี้ เป็นการพัฒนาจิตให้ปัญญาเกิดขึ้นเห็นแจ้งรู้จริงตามธรรม ซึ่งเป็นธุระทางจิตที่พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญยิ่งในการฝึกปรือพระสาวกทั้งหลาย เพื่อดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ทางจิตใจ และหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายได้ เมื่อก้าวโดยรวมแล้ว การศึกษาในพระพุทธศาสนา นี้ เพื่อให้ได้มาซึ่ง ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ถ้าหากไม่มี ปริยัติ ปฏิบัติ เสียแล้ว ปฏิเวธย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ หรือหากมีแต่ ปริยัติ ไม่มีปฏิบัติ อย่างใดอย่างหนึ่ง ปฏิเวธ ก็เกิดขึ้นไม่ได้

การศึกษาในพระพุทธศาสนาที่ดีต้องไม่ทิ้งอย่างใดอย่างหนึ่ง ต้องทำกิจธุระให้สมบูรณ์ทั้ง คันถุระ (ปริยัติ) วิปัสสนาธุระ (ปฏิบัติ) จึงได้ปฏิเวธ (ผลสำเร็จที่รู้แจ้งแทงตลอด) วิธีการศึกษาในพระพุทธศาสนามีความหลากหลายวิธี เช่น การศึกษาในเชิงปฏิบัติที่ต้องอาศัยกันที่เรียกว่า เพื่อนช่วยเพื่อนหรือกัลยาณมิตร เพื่อพัฒนาตนให้เกิดปัญญา และการศึกษาไม่ว่าจะเป็นผู้ใดเป็นผู้ศึกษา

ฆราวาสหรือหมั่นักบวชก็ตาม ความเป็นกัลยาณมิตร จะทำให้บุพพนิมิตแห่งมรรคเกิดขึ้น ซึ่งเป็นผลดี ต่อการพัฒนาการศึกษาไตรสิกขาของตนเพิ่มขึ้นมาอีก 6 ประการ คือ

1) สีสัมปทา การทำศีลให้ถึงพร้อม ได้แก่ ความเป็นระเบียบเรียบร้อยราบรื่นในการ ดำเนินชีวิต และการอยู่ร่วมกันในสังคม เริ่มต้นแต่ความมีวินัยและข้อปฏิบัติที่ต้งามในการอยู่ร่วมกัน และทำให้บุคคลในสังคมความสัมพันธ์ที่ดี ด้วยการไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน จิตมีความเมตตา เอื้อเฟื้อต่อตนเองและผู้อื่น เป็นต้น

2) ฉันทสัมปทา การทำฉันทะให้สมบูรณ์ หรือการสร้างสรรค์แรงจูงใจที่ถูกต้อง เรียกว่า ความใฝ่รู้และใฝ่ทำ เช่น เห็นสังคมสงฆ์ต้งาม ก็เกิดฉันทะที่จะพัฒนาสังคมตนให้ต้งาม มีจิตสำนึกใฝ่ดี ที่ถูกต้อง เป็นมิตรแท้ที่มีฉันทะทำให้เห็นเป็นแบบอย่างที่ดีต่อหมู่คณะ เป็นต้น

3) อุตตสัมปทา การทำตนให้สมบูรณ์หรือพัฒนาตนให้เต็มที่ หมายความว่าต้องทำ ศักยภาพของตนให้เต็มบริบูรณ์ ผู้ที่เป็นปุถุชนก็ต้องพัฒนาตนให้เป็นอารยชนหรืออริยบุคคล ผู้ที่เป็น อริยบุคคลอยู่แล้ว ก็ต้องพัฒนาให้สูงขึ้นไป

4) ทิฐีสัมปทา การทำทิฐิให้ถึงพร้อมหรือการสร้างสรรค์ทิฐิให้สมบูรณ์ ทิฐินั้นได้แก่ ทศนคติ เจตคติ ค่านิยม ความคิดเห็น และท่าทีของบุคคลต่อสิ่งต่าง ๆ จะต้องเป็นสัมมาทิฐิ คือมอง สิ่งทั้งหลายตามความเป็นไปแห่งเหตุปัจจัย อันนี้เป็นทศนคติที่สำคัญในการมองโลกเพื่อจะมองเห็นสิ่ง ทั้งหลายตามความเป็นจริง

5) อัปมาทสัมปทา การสร้างสรรค์ความไม่ประมาทให้สมบูรณ์ ความไม่ประมาทนั้นคือ การมีจิตสำนึกในเรื่องกาลเวลาและความเปลี่ยนแปลงแล้วมีความกระตือรือร้น เร่งขวนขวายทำสิ่ง ต่าง ๆ ให้ดีที่สุดในด้วยความไม่ประมาท

6) โยนิโสมนสิการสัมปทา การทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อมหรือสร้างสรรค์โยนิโสมนสิการให้สมบูรณ์ แปลเป็นภาษาสมัยใหม่ว่ารู้จักคิดหรือคิดเป็น โดยเฉพาะการพิจารณาสิ่งทั้งหลาย ตามแนวทางของเหตุปัจจัย

การศึกษาหลักเชิงปฏิบัติทั้ง 6 ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่สามารถเชื่อมโยงสัมพันธ์กันได้ ทั้งหมด ดัง พระธรรมปิฎก กล่าวในพุทธธรรมไว้ว่า เมื่อตัวหนึ่งตัวใดเกิดขึ้นแล้วก็โน้มเอียงที่จะพาตัว อื่น ๆ เกิดตามมาด้วย ดังนั้น เมื่อมีแรงจูงใจที่ถูกต้องตามหลักฉันทสัมปทาซึ่งเป็นข้อ 3 ก็จะทำให้คิดพิจารณาสืบค้นเหตุปัจจัย เป็นต้น โยงมาถึงข้อสุดท้ายคือโยนิโสมนสิการด้วยเช่นกัน (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), 2542: 62)

ดังนั้น การศึกษาในพระพุทธศาสนาจึงแนะนำสั่งสอนหลักธรรมพื้นฐาน เพื่อเป็นแนวทาง ใวกว้าง ๆ ในฐานะที่เป็นหลักธรรมแห่งความประพฤติ ซึ่งมีผู้ปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ หลักคำสอนของ พระพุทธองค์ไม่ได้บังคับ ส่วนผลย่อมให้เกิดได้ทั้งผลดีและผลร้ายได้ ตามแต่เหตุปัจจัยแห่งธรรมนั้น ๆ พระพุทธองค์ทรงแนะนำหลักการกว้าง ๆ เหล่านี้ไว้ และสำคัญยิ่งสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคม เช่น

สังคมหมู่สงฆ์จะอยู่ร่วมกันอย่างมีความสามัคคีสงบสุขก็ต้องมีธรรมอย่างอื่นมาสนับสนุนด้วยเรียกว่า อปริหานิยธรรม ทั้งฝ่ายนักบวชและฝ่ายคฤหัสถ์ด้วย เป็นธรรมที่ช่วยสนับสนุนให้สังคมสงฆ์หรือหมู่คณะแห่งบุคคลต่าง ๆ อยู่ร่วมกันได้ และเป็นการสนับสนุนการศึกษาพัฒนาอบรมจิตใจตนทางธรรมในด้าน ไตรสิกขา ที่เจริญก้าวหน้าประกอบไปด้วย ศีล สมาธิ และปัญญาให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไปได้

แนวคิดเรื่องการศึกษา

แนวคิดเรื่องการศึกษาที่สำคัญ พระพุทธเจ้าทรงมีแนวคิดที่ว่า หมู่มนุษย์มีศักยภาพที่สามารถพัฒนาฝึกฝนตนเองได้ ดังใน พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกกล่าวว่

ช่างศรย่อมตัดศรให้ตรงได้ ช่างถากย่อมถากไม้ได้ ฉนโศ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตนได้ ฉนั้น คนบางพวกย่อมฝึกสัตว์ ด้วยอาชญาบ้าง ด้วยขบ้าง ด้วยแสบบ้าง เราเป็นผู้ที่พระผู้มีพระภาคผู้ค่งที่ ผู้ไม่มีอาชญา ไม่มีศีลตรา ฝึกแล้ว (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม5 ข้อ434: 431) การฝึกตนย่อมสามารถนำไปสู่ความเป็นผู้ประเสริฐได้ เมื่อมีการพัฒนาฝึกให้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะดีแล้ว นับว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดที่ได้รับความนับถือแม้ในหมู่เทพและมนุษย์ทั้งหลายด้วย

ในเบื้องต้นแต่สมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงให้การศึกษาแก่พุทธบริษัท 4 คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา โดยมีรูปแบบวิธีการให้การศึกษา ที่พระองค์รับเป็นธุระเองบ้าง ทรงอนุญาตให้หมู่พระสาวกบ้าง แนวคิดและวิธีการนี้ได้รับผลสำเร็จมาแล้วด้วยดี 4 วิธีการ ดังนี้

1. การสนทนา คือ วิธีให้การศึกษาเบื้องต้นแบบการสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้น โดยให้การสนทนา เพื่อสร้างความเข้าใจในพระธรรมวินัย จนอยากที่จะปฏิบัติตาม

2. การบรรยาย คือ วิธีให้การศึกษาแบบบรรยาย สำหรับใช้ในที่ประชุมใหญ่ โดยมีผู้เข้ารับการศึกษาจำนวนมาก บางท่านมีความรู้ทางพระพุทธศาสนาบ้างแล้ว แต่ต้องการศึกษาเพื่อความเข้าใจหลักคำสอนเพิ่มเติม

3. การถามตอบ คือ การศึกษาแบบ ปุจฉาวิสัชนา วิธีการนี้พระพุทธองค์ทรงใช้เมื่อมีผู้มาถามปัญหา ในหมู่บริษัท 4 ภายในศาสนา และทรงใช้เพื่อให้เป็นความรู้แก่พระสาวกภายใน โดยผ่านการถามตอบปัญหากับพวกเจ้าลัทธิที่มาทดสอบปัญญากับพระพุทธองค์ โดยมีตั้งคำถามต่าง ๆ ให้พระพุทธองค์ทรงตอบ

4. การวางกฎข้อฝึก คือ พระวินัย วิธีให้การศึกษาแบบวางกฎของข้อฝึกหัดนี้ พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงวางไว้ก่อนล่วงหน้า แต่เมื่อมีบุคคลประพฤติน่าติงามจึงทรงวางกฎพระวินัยขึ้นมา และในกฎของพระวินัยนั้นทรงชี้แจงผลเสียหายที่จะเกิดขึ้นแก่หมู่คณะหรือหมู่สงฆ์ แล้วจึงทรงแสดงธรรมที่เหมาะสมกับเหตุการณ์นั้น ๆ ให้หมู่สงฆ์รับทราบโดยทั่วกัน กฎแห่งข้อฝึกหัดนี้พระสาวกหรือบุคคลจำต้องศึกษาตลอดชีวิต ตาบโศที่ยังไม่เป็น พระอเสขบุคคล

การศึกษาทั้ง 4 วิธีนี้ เป็นแนวคิดที่เป็นไปเพื่อเกลาจิตจากกิเลส คือ เป็นการศึกษาให้รู้แนวทางในการปฏิบัติให้ดีแล้ว ฝึกฝนตนมีความเพียรอย่างต่อเนื่อง โดยการใฝ่ดีทางการศึกษา เพื่อให้

จิตใจเกิดปัญญาที่สามารถสารถอกกิเลสให้เหือดแห้ง จิตมีความมั่นคงในไตรสิกขาได้อย่างแท้จริง และแนวคิดเรื่องการศึกษาที่ พระพุทธองค์ทรงแนะนำพระสาวกทั้งหลายที่ยังมีปัญญาน้อยว่า ให้คบหา กัลยาณมิตรผู้มีปัญญา เช่น ทรงแนะนำให้คบหากับพระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ เป็นต้น ดังใน มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระพุทธองค์กล่าวไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงคบสารีบุตรและโมคคัลลานะ เธอทั้งหลาย จงคบสารีบุตร และโมคคัลลานะเถิด สารีบุตรและโมคคัลลานะ เป็นภิกษุฉลาด เป็นผู้อนุเคราะห์ เพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งหลาย สารีบุตร เปรียบเหมือนผู้ให้กำเนิดโมคคัลลานะเปรียบเหมือนผู้บำรุงเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว สารีบุตรยอมแนะนำใน โสดาปัตติผล โมคคัลลานะยอมแนะนำในประโยชน์ที่สูงที่สุด สารีบุตรสามารถที่จะ บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัจ 4 ได้โดย พิสตาร (ม. อุ. (ไทย) 14/371/417)

การที่บุคคลคบหาสมาคมหรือได้รับคำแนะนำจากกัลยาณมิตรนั้น เป็นส่วนหนึ่งในด้าน การศึกษา เพื่อพัฒนาตนให้เป็นคนมีคุณภาพตามหลักการศึกษแห่ง ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา หลักธรรมต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำพระสาวกหรือบุคคลทั่วไป จะต้องมีการแสดงถึงความ เกี่ยวข้องกับการศึกษาทั้งสิ้น เพราะปัญญาเกิดขึ้นได้จากการศึกษา ไม่ว่าจะเป็น การฟัง การคิด การ ถาม หรือการเขียนบันทึกต่าง ๆ ก็ตาม แต่การศึกษาเพื่อพัฒนาปัญญาที่บริสุทธิ์ได้จัดตั้งอยู่ใน ศีล สมาธิ ปัญญา ที่เรียกว่า ไตรสิกขา อย่างแน่วแน่นมั่นคง

หลักการการศึกษา

พระพุทธองค์ทรงแนะนำการให้การศึกษาพระสาวกทั้งหลาย ด้วยการส่งเสริมให้สมาชิก ในหมู่สงฆ์ของพระพุทธศาสนาได้รับประโยชน์ในส่วนของตนเอง โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาที่เป็น ไปตามลำดับขั้นของการศึกษา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา และมีการจัดสภาพที่เอื้ออำนวยต่อ การศึกษาของพระภิกษุ หลักการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น เมื่อกกล่าวตามพระวินัยบัญญัติแล้ว พระ พุทธองค์ทรงแบ่งเป็นหลักไว้ให้ศึกษา และสอนพระสาวกได้อย่างเหมาะสม โดยให้พระภิกษุผู้ที่มี ความสามารถที่เป็นเอตทัคคะเชี่ยวชาญในด้านปฏิภต่าง ๆ ได้มีส่วนร่วมด้วย โดยพระองค์ได้วางหลัก แห่งการศึกษาไว้แล้ว จึงมอบภาระหน้าที่ให้พระสาวกช่วยกันรับผิดชอบมี 5 ประการ ดังนี้

1. ทรงแต่งตั้งผู้ให้การอบรมศึกษาแก่หมู่ภิกษุสงฆ์ เช่น ในขุททกนิกาย พุทธองศ์ ได้กล่าว การแสดงธรรมของพระปุลณณมันตานีบุตรว่า เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายฝ่ายพระธรรมกถึก และอีกรูปหนึ่ง ชื่อพระมหากัปปินะเป็นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้าน ผู้กล่าวสอนภิกษุ เป็นต้น

2. ทรงให้ถืออุปัชฌาย์และอาจารย์ (เป็นธรรมเนียมหรือข้อปฏิบัติที่ศิษย์พึงกระทำต่อ อุปัชฌาย์และอาจารย์ของตน) การให้ถืออุปัชฌาย์และอาจารย์ ถือว่าเป็น สัทธวิhariกวัตร และเป็น อันตเวาสิกวัตรด้วย พระพุทธองค์ทรงอนุญาตและมอบหมายให้บุคคลผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ปกครอง ดูแลสัทธวิhariกทั้งหลายของตน และสัทธวิhariกก็ต้องประพฤติชอบในอุปัชฌาย์ เป็นกฎพระวินัย

บัญญัติที่ทรงตั้งขึ้นมา เช่นกันกับที่ทรงบัญญัติวัตรของอาจารย์ให้มีต่ออันเตวาสิก และอันเตวาสิกต้องประพฤติชอบในอาจารย์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม7 ข้อ379-382: 25-267) เป็นการปฏิบัติต่อกันด้วยความเมตตา

3. ทรงให้ถือนิสัย คือ พระพุทธองค์ให้ถือตามลำดับขั้นพรชชา และคุณสมบัติของความเป็นเอตทัคคะ จึงสอนลำดับขั้น เช่น ภิกษุผู้เป็นเถระ ภิกษุผู้เป็นมัชฌิมะ ภิกษุผู้เป็นนวกะ เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา การเอาใจใส่การศึกษา แล้วชักชวนผู้อื่นปฏิบัติตามด้วย และรู้จักสรรเสริญคุณที่มีจริงของภิกษุอื่นที่ใคร่ต่อการศึกษาตามโอกาสอันสมควร พระพุทธองค์ย่อมสรรเสริญคุณของภิกษุนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม20 ข้อ92: 320-323)

4. ทรงให้มีสัทธิวิหาริกวัตร เป็นหน้าที่อันพระอุปัชฌาย์จะพึงกระทำต่อศิษย์ คือ เอาธุระให้การศึกษาอบรม สงเคราะห์ด้วยบาตร จีวรบริขารต่าง ๆ มีการชวนชวยป้องกันระวังในสิ่งที่เสื่อมเสีย เช่น ศิษย์มีความเห็นผิดอุปัชฌาย์ชี้แนวทางที่ถูกต้อง เป็นต้น

5. ทรงให้อันเตวาสิกวัตร เป็นวัตรที่ศิษย์ต้องทำต่อพระอาจารย์ คือ อุปัชฌาย์หรือพระอาจารย์ (ภิกษุผู้ขออยู่ร่วมในสำนักเป็นศิษย์ ส่วนพระภิกษุผู้รับให้อยู่ร่วมในสำนักเป็นพระอุปัชฌาย์หรือเป็นพระอาจารย์) วัตรต่าง ๆ แห่งการศึกษานี้พระพุทธองค์ได้บัญญัติไว้ทรงเรียงการปฏิบัติต่อกันตามลำดับพรชชาและคุณธรรมแห่งความเป็นเอตทัคคะ เพื่อให้สาวกในสงฆ์ศึกษาและประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง การศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น เสถียร โภธินันทะ ได้กล่าวว่

การศึกษาปริยัติธรรมในสังฆมณฑล ย่อมปรากฏผู้มีอุปนิสัยชอบการศึกษาแต่ละด้านต่าง ๆ กันออกไป ภิกษุบางหมู่มีความพึงพอใจในการที่จะร่ำเรียนพระวินัย หรือพระสูตร และอธิธรรมย่อมจะเลือกเอาแต่ทางที่ตนถนัดศึกษารอบรู้จนแตกฉาน ก็ได้เป็นเอตทัคคะเชี่ยวชาญในปิฎกหรือในหมวดธรรมนั้น ๆ การเผยแผ่ก็หนักไปในทางหมวดธรรมที่ตนรู้ อยู่ เมื่อมีศิษย์มากเข้าก็รวมกันเป็นคณะหรือหมู่ขึ้น (เสถียร โภธินันทะ, 2541: 8) นี่เป็นวิธีการศึกษาที่ฝึกหัดพัฒนาหมู่สงฆ์ และเป็นการสนับสนุนให้ไตรสิกขาทั้ง 3 คือ ศีล สมาธิ ปัญญา มีความบริบูรณ์ที่นำไปสู่ความดับทุกข์ได้ และอีกประการหนึ่งหลักแห่งการศึกษาที่ยิ่งในพระพุทธศาสนาใช้ศัพท์ว่าอธิ ดังนี้ คือ

1. อธิศีลสิกขา เป็นการศึกษาในระดับขั้นที่ฝึกฝนตนเอง เพื่อให้องค์แห่งมรรคเกิดขึ้น 3 ประการ คือ สัมมาวาจา สัมมาภังขันตะ และสัมมาอาชีวะ หลักองค์แห่งมรรคทั้ง 3 ประการนี้ เจริญองงามขึ้นได้ ต้องอาศัยศีลเป็นเครื่องสนับสนุนทำให้บุคคลมีความพร้อมในด้านการมีวินัย และเป็นการสร้างเสริมฐานแห่งจิตให้มีคุณภาพได้ดียิ่งขึ้น

2. อธิจิตสิกขา เป็นการศึกษาในขั้นที่ฝึกฝนตนเอง เพื่อให้องค์แห่งมรรคเกิดขึ้นอีก 3 ประการ คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ หลักองค์แห่งมรรคทั้ง 3 ประการนี้ ย่อมเจริญองงามขึ้น และทำให้จิตผู้ปฏิบัติมีความพร้อมด้วยคุณธรรม คือ มีจิตที่คุณสมบัติดี จิตมีความสามารถ ที่ดี และสภาพของจิตสุภาพที่ดี ซึ่งเป็นพื้นฐานของการพัฒนาไปสู่ปัญญาด้วย

3. อธิปัญญาสิกขา เป็นการศึกษาในขั้นที่ฝึกฝนตนเอง เพื่อให้ห้วงค์มรรคเกิดขึ้นอีก 2 ประการ คือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ย่อมเจริญองงามขึ้นทำให้ผู้ปฏิบัติมีความพร้อมในด้าน ปัญญาที่สามารถดำเนินชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่เรียกว่า จิตใจผ่องใสไร้ทุกข์ เป็นการหลุดพ้นจากการยึดติดในกิเลสทั้งหลายได้อย่างแท้จริง จิตเป็นอิสระที่ประกอบไปด้วยปัญญาที่มั่นคง

ดังนั้น ตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา การดำรงชีวิตจึงต้องดำเนินไปให้ถูกต้องด้วยการปฏิบัติตามหลักการศึกษแห่งไตรสิกขา เพราะเป็นการศึกษาเพื่อให้ชีวิตดำเนินไปสู่เป้าหมายของการศึกษาที่ถูกต้องตั้งงามได้ การดำเนินชีวิตจึงเป็นเรื่องของกระบวนการศึกษาที่สำคัญยิ่ง และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของแต่ละบุคคลย่อมอยู่ในเรื่องของการศึกษาทั้งสิ้น ตราบใดที่ทุกคนยังไม่เป็นเสขะอยู่ หลักคำสอนในพระพุทธศาสนามีแต่เรื่องที่ต้องศึกษาทั้งหมด เพื่อให้ชีวิตดำเนินไปได้ถูกต้อง ด้วยการปฏิบัติตามไตรสิกขาเพื่อฝึกพัฒนาตนเองให้ดำเนินตามวิถีทางแห่งองค์มรรคทั้ง 8 ประการดังกล่าว และการศึกษาด้วยการฝึกหัดอบรมทั้ง 3 ขั้นนี้ เป็นสิ่งที่ต้องพัฒนาให้มีความคุ้นเคยไป เพื่อให้ศีลและธรรมมีความสมดุลกันโดยไม่มุ่งเน้นด้านใดด้านหนึ่ง

องค์ความรู้และนวัตกรรม

กระบวนการใช้ปัญญา ปัญญา เป็นบ่อเกิดแห่งความเฉลียวฉลาดด้วยการพิจารณาที่เกิดขึ้นจากการฝึกพัฒนาจิตใจที่ก้าวไปถึงระดับแห่งความหลุดพ้น จนทำให้มีจิตเป็นอิสระ ผ่องใสโดยสมบูรณ์ และเป็นการอาศัยกระบวนการช่วยสนับสนุนแห่งองค์มรรคข้อ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ทั้งสองประการนี้เข้ามาสนับสนุนทำให้การฝึกฝนอบรมเกิดปัญญาที่บริสุทธิ์ และรู้ชัดแจ้งต่อสภาวะธรรมตามความเป็นจริงที่ไร้กิเลสใด ๆ มาปิดบังทั้งสิ้น เมื่อปัญญาอันบริสุทธิ์ที่เกิดขึ้นเห็นตามความเป็นจริงแห่งสภาวะธรรมแล้ว จิตใจย่อมสงบ มั่นคง ผ่องใส บริสุทธิ์ ส่งผลทำให้การดำรงชีวิตเป็นไปในทางที่ถูกต้อง และใช้ปัญญาอันบริสุทธิ์นี้คิดพิจารณาในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ เป็นการกระทำกิจทั้งหลายของตนในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขได้ ส่วนนี้เป็น อธิปัญญาสิกขา มนุษย์สามารถฝึกอบรมพัฒนาศักยภาพตนให้เข้าถึงธรรมชั้นสูงได้ ปัญญาเป็นจุดศูนย์กลาง และกระบวนการแห่งปัญญาต้องพัฒนาไปตามลำดับ ซึ่งความหมายครอบคลุมทั้งการศึกษา และลงมือปฏิบัติด้วย คือ คันถธุระ และวิปัสสนาธุระ โดยผ่านกระบวนการศึกษาอันนำไปสู่ปัญญา ที่เรียกว่า ปริยัติ, ปฏิบัติ, และปฏิเวธ ทั้งหมดนี้รวมลงในกระบวนการของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และปัญญาจะเกิดขึ้นได้เบื้องต้นนั้น ต้องช่วยให้บุคคลเกิดสัมมาทิฐิก่อน (สัมมาทิฐินี้เป็นการปรับความเห็นให้ถูกต้อง) จึงเริ่มพัฒนาที่อินทรีย์ให้แก่กล้าต่อไป

สรุป

กระบวนการศึกษาเชิงปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาในวิถีชีวิตของพุทธบริษัท 4 เป็นวิถีชีวิตของพุทธบริษัทในสมัยพุทธกาลที่มีความเข้มแข็งตั้งมั่นในพระศาสนาเป็นฐาน บุคคลเหล่านี้ คือผู้ที่มีมุ่งมั่นในการพัฒนาตนอยู่แล้ว จนบางคนมีศักยภาพสูงที่สามารถแสดงธรรมแก่บุคคลอื่นได้และเป็นเอตทัคคะ ที่เป็นอริยบุคคลมากมาย สังคมสงฆ์เบื้องต้น เป็นหลักที่คอยค้ำจุนให้กับพุทธบริษัทอื่น ๆ สามารถขับเคลื่อนพัฒนาไปด้วยกันได้โดยการอิงอาศัยซึ่งกันและกันอย่างมีดุลยภาพ ทั้งปัจจัยภายใน คือ การศึกษาและสติปัญญา สังคมสงฆ์จึงเป็นความเป็นกัลยาณมิตร ที่ปรึกษาให้กับสังคมอุบาสกและอุบาสิกาได้ด้วยดี เป็นการทำให้กระบวนการการศึกษาตามหลักไตรสิกขาเกิดการเรียนรู้ขึ้น เพื่อพัฒนาให้เกิดประโยชน์ และเข้าใจหลักความจริงของโลก และชีวิตด้วยปัญญา โดยมีเป้าหมายในประโยชน์ 3 ทางพระพุทธศาสนา คือ

- 1) เป้าหมาย ประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถ์) หรือประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ประโยชน์ร่วมที่เกื้อกูลกัน (อุภยัตถะ)
- 2) เป้าหมาย ประโยชน์ขั้นสูงขึ้นไปในภายภาคหน้า อันได้แก่ความมีจิตใจเจริญด้วยคุณธรรมที่ทำให้ชีวิตนี้มีค่าและหลักประกันชีวิตในภพหน้า (สัมปรายิกัตถ์)
- 3) เป้าหมาย ประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมัตถ์) คือ พระนิพพาน

บรรณานุกรม

- พระไตรปิฎกภาษาไทย. (2539). **ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2539). **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2542). **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**. พิมพ์ครั้งที่ 47. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- เสถียร โพนันทะ. (2541). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : สถาบันการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย.
- บุญสืบ อินสาร. (2555). **พจนานุกรมบาลี-ไทย ธรรมบทภาค 1-4**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).